

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA SANAYİ VE TİCARET (1923-1950)**Ercan ÇAĞLAYAN¹****ÖZET**

Cumhuriyetin kurucu kadroları, 1923-1929 yılları arasında serbest teşebbüsü destekleyip liberal politikalar benimserken, 1929 dünya iktisadi buhranının da etkisiyle, 1930 sonrasında devletçi iktisadi politikalar devreye koymuştur. Kuşkusuz, tek parti döneminde benimsenen iktisat politikalarının geniş ölçekte uygulandığı vilayetlerden biri de Diyarbakır olmuştur. Tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret bakımından önemli bir yere sahip olan Diyarbakır, I. ve II. Dünya Savaşı ile birlikte iktisadi alanda büyük sarsıntılar geçirmiş ve vilayette iktisadi faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Buna, Cumhuriyet'in ilk yıllarında vilayette yaşanan kalkışma, zorunlu göç ve sürgünler de eklenince şehrin ekonomisi büyük yaralar almıştır. Tüm bu olumsuzluklara karşın tek parti döneminde demiryolu hattının Diyarbakır'a uzanması, vilayette çiftçi ve tüccarları destekleyen birçok banka şubesinin açılması, bilhassa bağcılık, ipek böcekçiliği ve hayvancılık alanlarında devletin yaptığı destekler şehrin ekonomisini canlandırmıştır. Bu çalışmada, tek parti döneminde Diyarbakır'daki sanayi ve ticaret kuruluşları hakkında bilgi verilerek vilayetin iktisadi durumu ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet, Tek Parti Dönemi, İktisat Politikaları, Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret.

INDUSTRY AND TRADE IN DİYARBAKIR DURING SINGLE PARTY PERİOD (1923-1950)**ABSTRACT**

While the founder staffs of the Republic encouraged free market system and adopted liberal policies during 1923-1929, they turned into statist economic policies after 1930 on account of 1929 economic depression through the world. There is no doubt that Diyarbakır was one of the cities where the single party economic policies were imlemented widely. Diyarbakır had an important role in terms of its agriculture, trade, industry and farming; however, after World War I and II, financially, Diyarbakır was affected badly and financial activities were about to come to an end. In addition, the attempt of the early years of the Republic, forced immigration and exiles in that city affected the city's economy badly. Despite these negative conditions, construction of the railway into Diyarbakır, opening of many banks supporting farmers and traders, support of the government for vinegrowing, silk culture and raising livestock in that city provided a renewal in its economy. In this study, through providing information about industry and trade foundations of Diyarbakır in single party period, its financial situation will be presented.

¹Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi FEF, Tarih Bölümü, caglayanercan@gmail.com

Key Words: Republic, Single Party Period, Economic Policies, Industry and Trade in Diyarbakır.

GİRİŞ

İmparatorluk bakiyesi üzerine kurulan Cumhuriyet Türkiye'si, kuruluş yıllarında eğitim, kültür, hukuk, sağlık, gündelik hayat vb. birçok alanda benimsediği politikaları iktisadi alanda da benimseyerek yeni bir toplum inşasını misyon edinmiştir. Cumhuriyetin kurucu kadroları, Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden 1923-1929 yılları arasında serbest teşebbüsü destekleyip liberal politikalar benimserken, 1929 dünya iktisadi buhranının da etkisiyle 1930 sonrasında devletçi iktisadi politikalar devreye koymuştur.² Tek parti döneminde benimsenen iktisat politikalarının geniş ölçekte uygulandığı vilayetlerden biri de Diyarbakır olmuştur. Mesela, 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan en fazla yararlanan vilayetlerden biri de Diyarbakır olup devletin sanayi politikaları neticesinde Diyarbakır'da çok sayıda işletme faaliyete başlamıştır.³

Tek parti döneminde Türkiye'de olduğu gibi Diyarbakır'da da nüfusun büyük bir kısmını kırsal nüfus oluşturmaktaydı. Diyarbakır'da kırsal nüfusun yoğun olması ve buna bağlı olarak kentleşmenin düşük düzeyde olması sanayileşmenin de düşük oranda olması sonucunu doğurmuştur. Buna karşılık Diyarbakır coğrafyasının daha çok ziraat ve hayvancılığa elverişli olması vilayette daha ziyade tarım ve hayvancılığın gelişmesine olanak tanımıştır.⁴ Cumhuriyet'in on beşinci yılında Diyarbakır nüfusunun % 75'ini kırsal nüfus, % 25'ini ise kentli nüfus oluşturmaktaydı. Söz konusu kırsal ve kentsel nüfus dağılımına paralel olarak Diyarbakır'da nüfusun % 75'i çiftçi, % 15'i tüccar ve % 10'u da sanatkâr ve meslek erbabından oluşmaktaydı.⁵

Geniş ve verimli topraklar üzerine kurulmuş olan Diyarbakır, tarih boyunca tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret bakımından önemli bir yere sahip olmuştur. Diyarbakır'ın bu özelliği, şehrin aynı zamanda bölgede idari ve iktisadi bir merkez olmasını sağlamıştır.⁶ Ancak I. Dünya Savaşı ile birlikte Diyarbakır nüfus ve kültür alanlarında olduğu gibi, iktisadi alanda da büyük sarsıntılar geçirmiş ve vilayette iktisadi faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Buna, Cumhuriyet'in ilk yıllarında vilayette yaşanan kalkışma, zorunlu göç ve sürgünler de eklenince şehrin ekonomisi büyük yaralar almıştır. Bilhassa 1926 ve 1934 yıllarında vilayetteki toprak sahibi varlıklı kişilerin/ailelerin şehirden Batı vilayetlerine sürülmesi,⁷ gayrimüslimlerin ellerindeki "sermayenin Türklere devredilmesi" ve "sermayenin Türkleştirilmesi" çabaları⁸ şehrin ekonomisini ciddi manada olumsuz etkilemiştir. Yanı sıra Diyarbakır'ın ulusal ve

² Tek parti döneminin iktisat politikaları hakkında geniş bilgi için bkz. Cahit Kayra, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü: 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, c. I, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.

³ Erken Cumhuriyet dönemindeki iktisat politikalarının Diyarbakır'daki yansımaları için bkz. M. Halis Özer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923-1935)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, (Yıl: 2012), ss. 142-161.

⁴ Ercan Çağlayan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012, s. 313-323.

⁵ TCBIUM, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. I, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929, s. 18; *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1938, s. 77.

⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 6.

⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111-173.

⁸ Konu hakkında önemli bir çalışma için bkz. Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

uluslararası ekonomiyle bütünleşmesinde alt yapı yetersizliğinin de önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Yapılan araştırmaların da açık bir biçimde gösterdiği üzere, Diyarbakır'da sanayi alanındaki sermaye girdisi, “teknik yetersizlik” ve “pazarlama imkânlarının yetersizliği”den dolayı yerele düşük üretim öne çıkmıştır.⁹

Yukarıda zikredilen olumsuzluklara karşın tek parti döneminde Diyarbakır'a demiryolunun getirilmesi, şehirde çiftçi ve tüccarları destekleyen birçok banka şubesinin açılması, bilhassa bağcılık, ipek böcekçiliği ve hayvancılık alanlarında devletin yaptığı destekler şehrin ekonomisini canlandırmıştır. Ayrıca şehirde büyük oranda gerçekleştirilen hububat, hayvan ve maden ticareti, Diyarbakır'ın bölgenin ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte Diyarbakır'ın ulusal ve uluslararası pazarlarla bütünleşmesi ancak bölgedeki karayolu ve demiryolu ulaşımının iyileştirilmesiyle mümkün olabilmıştır. Bilhassa 1935 yılında vilayete demiryolu hattının gelmesi Diyarbakır'ın ulusal ve ulusal pazarlarla bütünleşmesinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.¹⁰ 1939-1945 yılları boyunca devam eden II. Dünya Savaşı, Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da ekonomide büyük hasar meydana getirmiştir. Savaş yıllarında Diyarbakır Valiliği'nin pahalılık ile ilgili toplantılar tertip ettiğini ve çeşitli tedbirler aldığını müşahade etmekteyiz. Mesela 9 Ekim 1942 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde *Pahalılığa Karşı Tedbir Alınıyor* başlığıyla çıkan haberde şöyle deniyordu:

Satışı serbest bırakılan gıda maddelerinin maliyeti üzerine fahiş karlar ilave etmek suretiyle piyasayı yükselten vurgunculara karşı tedbir alınmak üzere dün vilayette Vali Cevat Ökmen'in başkanlığı altında bir toplantı yapılmıştır. Şehrimizin alakalı daire ve müessese şeflerinin iştirak ettiği bu toplantıda pahalılığa mani olmak için incelemelerde bulunmuş ve fatura mukabili aldığı eşyalar üzerine normalden üstün karlar koymak suretiyle satış yapanlar hakkında alakalı daireleri tahrir etmek üzere vilayetçe çok hassas bulunulacağı ve bu şekilde fazla kar temini maksadı ile hareket edenlerin milli korunma kanununa tevfikan haklarında takibat yapılacağı haber alınmıştır.¹¹

II. Dünya Savaşı'nın vilayette meydana getirdiği iktisadi çöküntü çok partili hayatla birlikte yerini yeniden ekonomik kalkınmaya bırakmıştır. Bu çalışmada, çeyrek asırlık tek parti döneminde Diyarbakır'daki sanayi ve ticaret kuruluşları hakkında bilgi verilerek vilayetin iktisadi durumu ortaya konulacaktır.

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE SANAYİ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır küçük sanayi bakımından önemli bir sanayi merkeziydi. Diyarbakır'da demircilik, bakırcılık, marangozluk, kuyumculuk, taşçılık, testicilik, oymacılık, değirmencilik, debbağcılık ve boyacılık gibi küçük sanayi kolları ile ipekçilik, mantıncılık, kilimcilik, poşuculuk ve bezcilik gibi el tezgâhları yaygındı. 1935 yılında Diyarbakır'da Urfakapı semtinde on beş tabakhane [debbağhane] mevcut olup sade ve renkli kösele ile sahtiyan [boyalanmış ve cilalanmış deri] imal etmekteydi. Ayrıca aynı yıl Diyarbakır merkez ilçe dâhilinde doksan yedi değirmen mevcuttu.¹² 1949'da şehri ziyaret eden bir gazeteci

⁹ Tahir Ögüt & Çiğdem Çadircı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, *Akademik Bakış*, C. 7, S. 13 (Kış 2013), s. 154, 168.

¹⁰ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 83.

¹¹ *Diyarbakır Gazetesi*, 9 Birinci Teşrin [Ekim] 1942.

¹² Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 113-114.

Diyarbakır merkezde 150 adet puşu tezgâhının mevcut olduğunu ve senede yedi bin adet puşunun imal edildiğini aktarmaktadır.¹³

Diyarbakır Sanat Atölyesi.

1927 yılında yapılan sanayi sayımı Diyarbakır'daki sanayi hakkında detaylı malumat vermektedir. 1927 sanayi sayımı verilerine göre, Diyarbakır'da toplam 3.276 işçi çalıştıran 773 işyeri mevcuttu. Bu işletmeler, ağırlıklı olarak gıda, dokuma, madeni eşya ve ağaç ürünlerinden oluşmaktaydı. Aynı sayıma göre Diyarbakır'da tarım ve hayvansal sanayi 348, dokuma sanayi 199, ağaç ürünleri sanayi elli, yapı inşaat sanayi yirmi iki, maden sanayi 135, kimya sanayi on beş, kâğıt sanayi iki ve muhtelif sanayi dallarında iki olmak üzere 773 işletme bulunmaktaydı. Söz konusu sanayi kollarında 1.159 kişi tarım ve hayvansal ürünler sanayinde, 957 kişi dokuma sanayinde, 570 kişi yapı sanayinde, 390 kişi maden sanayinde, 136 kişi ağaç sanayinde, kırk bir kişi kimya, on iki kişi kâğıt ve on bir kişi de muhtelif sanayi dallarında çalışmaktaydı.¹⁴ İldeki işletmelerin büyük bir kısmı ilkel teknoloji ile çalışan küçük işletmelerden oluşmaktaydı. Bununla birlikte 1930'lu yılların sonlarına doğru küçük ve süsleme sanayinde önemli oranda makineleşme sağlanmıştır.¹⁵ 1934 sanayi istatistik verilerine göre Diyarbakır'da üç adet ziraat ve hayvansal ürünler sanayi, bir adet sanayi-i nesciye [dokuma sanayi], bir adet ebniye [yapı, inşaat] sanayi, bir maden sanayi, bir adet muhtelit [karma] sanayi olmak üzere altı sanayi kuruluşu bulunmaktaydı.¹⁶

¹³ Cahit Beğenç, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Basımevi, Ankara, 1949, s. 29.

¹⁴ BDİE, *Sanayi Sayımı 1927*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1969, s. 39, 56; TCBIUM, *İstatistik Yıllığı 1929*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 141.

¹⁵ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 82.

¹⁶ BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1933*, Köyhocasası Basımevi, Ankara, 1936, s. 20.

1930'lu yılların başlarında Diyarbakır'da sanayi kuruluşu olarak Elektrik Fabrikası, iki adet Un Fabrikası, Kiremit ve Tuğla Fabrikası, bir İpekli Dokuma Fabrikası, 160 bin liraya inşa edilen İnhisarlar Müskirat [Tekel ve İçki] Fabrikası ve iki adet Buz Fabrikası bulunmaktaydı. Bunların dışında mantin adı verilen ipekli kumaş dokuyan iki adet Mensucat İmalathanesi, Hızar Fabrikası ve çeşitli atölyeler bulunmaktaydı. Diyarbakır'daki "en müterakki sanatlardan biri" olan kuyumculuk şehirde oldukça yaygın olup, Diyarbakır bilezikleri "günün modası" haline gelmiştir.¹⁷ Buz Fabrikalarından biri Diyarbakır Bankası T.A.Ş'e ait iken, diğeri de Tahir Çelebi ve arkadaşlarına ait olup her iki fabrika günde yedi ton buz üreterek halka "temiz ve ucuz buz" temin etmekteydi.¹⁸ 1942 yılında Diyarbakır'da bir ipekli dokuma, bir kereste tesisi, iki elektrik santrali, iki un fabrikası, bir tuğla ve kiremit fabrikası mevcuttu.¹⁹ Aralık 1948'de Diyarbakır'da Yapağı yıkama tesisleri kurulurken,²⁰ 1950 yılında yün hazırlama ve şayak imal etme fabrikası kurulmuştur.²¹

Diyarbakır'da 1932 yılında özel sektör tarafından limitet şirketi olarak bir kiremit ve tuğla fabrikası açılmış²² ve 1933 yılında üretime başlamıştır. Fabrika, Suriçi'nde Hüsrevpaşa Camii yakınlarında kurulmuştur. Fabrika, Diyarbakır eski Ticaret Odası Başkanı Tahir ve arkadaşları tarafından elli bin lira harcanarak açılmıştır. Fabrikanın açılmasıyla birlikte daha önce Eskişehir ve Kütahya'dan getirilen kiremitler artık Diyarbakır'da imal edilmekte ve bölgenin inşaat ihtiyacını karşılamaktaydı. Fabrikada üretilen tuğla ve kiremitler Diyarbakır'ın dışında Elazığ, Mardin, Urfa, Siverek, Muş gibi yakın vilayet ve kazalara gönderilmekteydi. Bu fabrika açılmadan önce şehirdeki yapılar taş, toprak ve kerpiçten inşa edilmekteydi. Ancak fabrikanın açılmasıyla birlikte şehirde tuğla ve kiremit kullanılmaya başlanmıştır. Hatta Diyarbakır Belediyesi 1935 yılında aldığı bir kararla, "şehrin müstakbel vaziyetinin asri bir şekle girmesini" sağlamak için toprak dam yapılmasını yasaklayarak evlerde çatı yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu kararla birlikte Diyarbakır'da yeni yapılan yapılar kiremit ve tuğla ile inşa edilmiştir. Bu da tuğla ve kiremit ihtiyacını arttırmıştır.²³ 1934 yılında fabrikada on beş erkek ve on üç kadın amele ve ustabaşı ile birlikte bir müdür olmak üzere toplam yirmi dokuz kişi çalışmaktaydı.²⁴ 1949'da ise şehirde çok sayıda testi ve tuğla imalathanesi mevcuttu.²⁵

Diyarbakır'da ilk un fabrikası 1912 yılında Pirinçizadeler tarafından Dicle kıyısında kurulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Almanya'dan getirilen motorlarla fabrika modernize edilmiştir. Fabrika, yıllık ikişer yüz kiloluk çuvallardan 30-40 bin çuval un üretmekteydi. 1932 sanayi istatistik verilerine göre fabrikada on yedisi erkek ve ikisi kadın olmak üzere on dokuz işçi ve ustabaşı çalışmaktaydı.²⁶ Diyarbakır'da ikinci un fabrikası ise 1931 yılında²⁷

¹⁷ Eti, *Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1937, s. 37; Konyar, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁸ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 79.

¹⁹ BİGD, *Sanayi İstatistikleri 1936-1941*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1945, s. 115.

²⁰ BCA, 030.01/76.479.6.

²¹ *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950.

²² BİUM, *Sanayi İstatistikleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 74.

²³ Konyar, *a.g.e.*, s. 112; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1938, s. 152.

²⁴ BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1933*, s. 234.

²⁵ Beğenç, *a.g.e.*, s. 29.

²⁶ BİUM, *Sanayi İstatistikleri*, s. 18.

²⁷ Söz konusu ikinci un fabrikasının kuruluşu resmi kayıtlarda 1933 olarak görülmektedir. Bkz. BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1934*, s. 87.

Dağkapı'nın doğusunda Haydar oğlu Nusret, Lütfi, Eğilli Mustafa ve Hacı Niyazi tarafından açılmıştır. Bu fabrika günde on-on iki ton un üretmekteydi.²⁸ Söz konusu iki fabrika 1949 yılında Pirinçioğlu Un Fabrikası ve Yeni Un ve Çeltik Fabrikası olarak hizmet vermekteydi. Her iki fabrikada günde on beşer ton un üretilmekteydi.²⁹

Diyarbakır İnhisarlar [Tekel] Müdürlüğü.

Diyarbakır'daki ve bölgedeki ilk devlet işletmesi 1930 yılında açılan ve Diyarbakır İnhisar Başmüdürlüğü'ne bağlı olan Diyarbakır Müskirat [İçki] Fabrikasıdır.³⁰ Diyarbakır'ın Lice, Kulp, Ergani ve Dicle kazalarında bağcılığın geniş ölçekte yapılması Diyarbakır'da içki fabrikasının kurulması için önemli bir gerekçe olmuştur. Bölgenin üzümünü değerlendirmek için İnhisarlar [Tekel] İdaresi tarafından Diyarbakır'da açılan Müskirat [İçki] ve Soma [Rakı] Fabrikası yılda üç yüz ton üzümünden rakı ve soma imal etmekteydi. 150 bin liraya yapılan "muazzam binada son sistem makinelerle mücehhez bulunan" fabrika, Elaziz, Bitlis, Muş, Urfa, Mardin ve Van vilayetlerinin içki ihtiyacını karşılamaktaydı. Fabrikada Diyarbakır ve Ruh rakısı adıyla iki çeşit rakı üretilmekte ve bilhassa Ruh rakısı "Diyarbakır'ın eski Ruh rakısını andırıldığı için herkesin ve erbab-ı zevkin takdirini kazandığı" ifade edilmekteydi.³¹ Fabrikanın kurulması kararı Bakanlar Kurulunun 15 Ekim 1930 tarihli kararnamesiyle alınmıştır. Söz konusu kararnamede, memleketin her tarafında ispiro ve ispirotolu içkiler bulundurmamakla

²⁸ Günkut, *a.g.e.*, s. 152.

²⁹ Beğenç, *a.g.e.*, s. 28.

³⁰ Fabrika hakkında detaylı bilgi için bkz. "Diyarbakır İçki Fabrikası", *Turizm Mecmuası*, Diyarbakır Sayısı, c. 6, S. 11/20, Ankara, 1962; Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları [Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne]*, Mikro Yayınları, Konya, 1998, s. 394.

³¹ Konyar, *a.g.e.*, s. 112-113.

mükellef olan İnhisar İdaresi'nin Doğu vilayetlerine yaptığı sevkiyatın oldukça masraflı olduğu belirtilerek bölgenin içki ihtiyacını karşılamak için Diyarbakır'da 150 bin liralık bir fabrika kurulması kararlaştırılmıştır.³² 1930 yılında Diyarbakır'da İçki Fabrikasının kurulması kararlaştırıldıktan sonra fabrikanın 1933 yılında tamamlanıp faaliyete geçtiği ve 1934'te de ikinci fabrikanın kurulduğu görülmektedir. Diyarbakır'da bulunan iki rakı fabrikasında doksan yedi amele ve ustabaşı çalışmaktaydı ve bunlardan altmış dördü erkek, otuz üçü kadın idi.³³ Diyarbakır'daki ikinci fabrikanın kısa bir süre sonra kapandığı görülmektedir. Çünkü 1936'dan sonra ikinci fabrika ile ilgili kayıtlara rastlanmamaktadır. Fabrikada yıllık 300 bin kilodan fazla üzüm sarf edilmekteydi.³⁴ Tarım istatistikleri verilerine göre Diyarbakır'da 1931 yılında 14.079, 1932'de 16.812, 1933'te 25.624, 1934'te 27.591, 1935'te 20.149, 1936'da 7.058 ve 1937'de ise 5.175 litre şarap üretimi gerçekleşmiştir. Şehirde 1934 ve 1935 yıllarında on iki adet şarap imalathanesi bulunurken, 1936 ve 1937 yıllarında dört adet şarap imalathanesi mevcuttu.³⁵

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE TİCARET

Tarihi ipek yolu üzerinde yer alan Diyarbakır büyük bir ticaret hinterlandına sahip olup tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Cumhuriyet döneminde iktisadi açıdan Diyarbakır'da en fazla gelişen ekonomik uğraş ticaret iken, ikinci sırada ziraat yer almaktaydı.³⁶ Diyarbakır, Doğu ve Güney illerinin transit merkezi olması, Suriye, Irak ve İran'la coğrafi yakınlığının olması, başta Mersin, İzmir ve İstanbul olmak üzere diğer önemli ticaret merkezleriyle ticari münasebetinin bulunması hasebiyle canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur. Ayrıca demiryolu hattının Diyarbakır'a uzatılması, iktisadi vaziyetin ilerlemesini sağlamıştır. Demiryolunun Diyarbakır'a gelmesiyle şehrin iktisadi hayatında "çok büyük inkişaf" olmuştur.³⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da önemli oranda sanayi kuruluşunun yanı sıra canlı bir ticaret hayatı söz konusuydu. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da tarımsal, hayvansal ve sanayi ürünleri ihraç edilmekteydi. Hububat olarak buğday, arpa, mercimek, nohut, pirinç ve akdarı ihraç edilmekteydi. Bunun yanı sıra Diyarbakır karpuzu, kuru üzüm, pamuk, badem, ceviz içi ve Diyarbakır yapağısı da diğer şehirlere gönderilmekteydi. Hayvansal ürün olarak koyun, sığır, keçi, deri, yün ve bağırsak ile yağ ve peynir de Diyarbakır'ın ihraç ürünleri arasında yer almaktaydı. Sanayi ürünü olarak bilhassa ipek, pamuk ve mazı ihraç edilmekteydi.³⁸ Söz konusu ticari faaliyetler ülke içinde daha çok İstanbul, İzmir, Adana ve Mersin ile gerçekleştirilmekteydi. Bunun dışında Suriye'ye büyük oranda ihracat yapılmaktaydı. Ancak 1930'lu yıllarda Suriye'nin Türkiye mallarına yüksek gümrük uygulaması ve trenlerin indirimli tarife uygulamaması ihracatta düşüşe yol açmıştır. Dikkat çeken diğer bir husus ise Diyarbakır'da önemli oranda ihracat yapılırken, ithalatın düşük seviyede olduğu görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da Avrupa'dan ithal edilen manifatura 1930'lu yılların

³² BCA, 030.18.1.2/14.68.3.

³³ BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1933*, s. 107-108.

³⁴ BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1936-1941*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1945, s. 96; Eti, *a.g.e.*, s. 34, 37; Günkut, *a.g.e.*, s. 153.

³⁵ BİUM, *Tarım İstatistikleri 1934-1937*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939, s. 482.

³⁶ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 78.

³⁷ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 83.

³⁸ *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 187.

başından itibaren azalmış ve Gaziantep, Adana, İzmir ve İstanbul'dan getirilen mensucat rağbet görmeye başlamıştır.³⁹ 1949'da Çiftahan'da yağ borsasını ziyaret eden gazeteci Cahit Beğenç, borsada en fazla yağ ve hububat ticaretinin yapıldığını, bunların büyük şehirlere satıldığını ve yılda iki milyon ton sadeyağ ihraç edildiğini belirtir. Aylara göre borsaya gelen yağ miktarı değişiklik göstermektedir. Mesela Mayıs ayında yağ borsasına günde 100 teneke yağ gelirken, Haziran-Temmuz aylarında bu sayı altı yüze ulaşmaktadır. Bunların dışında borsada yapağı, mazı, kitre, deri, acıbadem ve pirinç ticareti de yapılmaktaydı. Ayrıca Beğenç, valiliğin Borsa'ya bir Kimyager tayin ettiğini ve yağları muayene ettiğini söyler. Diyarbakır'da yağ ticareti yapan büyük firmalar şunlardı: Necati Tüfekçi, Mahmut Doğu, Mehmet Haman, Şefik Çarkoğlu, İzzet Dursun, İbrahim Akça, Mustafa Kaçmaz, Yusuf Seviş, Abdurrahman Dede hayr, Abdullah Pirinççi ve Sinan Bastacı'dır.⁴⁰

Dicle Nehri'nde Ulaşım ve Ticaret Yapılan Keleklar.

Tek Parti döneminde Kulp ve Lice'den önemli ölçüde mazı ihracatı yapılmaktaydı. Mazı, daha çok İran, Irak ve Suriye'ye sevk edilmekteydi. Mesela 1931 yılında Irak, İran ve Suriye'ye ihraç edilen mazıdan yirmi-yirmi beş bin altın elde edilmiştir. Diyarbakır'da tahıl ve mazı dışında büyük oranda koyun ve keçi de ihraç edilmekteydi. 1936 yılında Basri Konyar tarafından hazırlanan *Diyarbakır Yıllığı*'nda, koyun ve keçi ihracatı için "vilayet'in birinci derecede servet menbaalarından birini teşkil eder ve her yıl külliyetli miktarda Suriye ve İstanbul havalisine ihraç edilir" kaydı yer almaktadır. Koyun ve keçi ihracatı Diyarbakır'daki büyük ölçüde Siirt tüccarları tarafından yapılmaktaydı. Tüccarlar, mor koyunu Erzurum, Van, Bitlis ve Muş'tan alarak Diyarbakır'a getirir ve buradan Urfa yoluyla Halep'e götürerek burada

³⁹ Eti, a.g.e., s. 33. Diyarbakır'ın 1930'lu yıllardaki ihracat ve ithalat istatistikleri için bkz. *Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır*, s. 83-84.

⁴⁰ Beğenç, a.g.e., s. 23-27.

satarlardı. 1931 yılında şiddetli bir kış yaşanması sonucu hayvanların % 25'i telef olmuş, buna rağmen yetmiş beş bin lira değerinde bir ihracat sağlanmıştır. 1932'de ise 245 bin lira kıymetinde olan otuz beş bin civarında koyun ve keçi ihracatı yapılmıştır.⁴¹ 1941 yılında da şiddetli kış yaşanmasından dolayı Diyarbakır'da 11.539 büyükbaş ve 122.958 küçükbaş olmak üzere toplam 134.495 hayvan telef olmuştur.⁴² Kuraklık ve afet gibi durumlarda devlet, çiftçilere yardım etmekteydi. Mesela, 22 Aralık 1949 tarihli kararla çeşitli afetler sebebiyle mahsulleri hasar gören Diyarbakırlı çiftçilerin Türkiye Ziraat Donatım Kurumu'na olan borçlarının ertelenmesi sağlanmıştır.⁴³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da birkaç banka ve borsa bulunmaktaydı. Şehirde Ziraat Bankasının yanı sıra İş Bankası, Osmanlı Bankası ve Diyarbakır İktisat Bankası ile Diyarbakır Ticaret ve Zahir Borsası mevcuttu. Ayrıca 21 Eylül 1950 tarihli kararla Diyarbakır'da Türkiye Garanti Bankasının Diyarbakır şubesinin açılmasına izin verilmiştir.⁴⁴ Diyarbakır'daki en eski ve işlek banka Ziraat Bankasıydı. Diyarbakır'daki Ziraat Bankası şubesi dışında Ergani, Lice, Çermik, Kulp ve Silvan'da Ziraat Bankası sandığı bulunmaktaydı. Ziraat Bankası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hükümet konağında hizmet verirken, sonradan şehrin merkezi yerlerinden olan ve tüccarların yoğun olduğu Bağdat caddesindeki bir binaya taşınmış ve burada hizmet vermiştir.⁴⁵ Ziraat Bankası 1923 yılına kadar sadece zirai alanda faaliyet göstermekte iken 1924'te kabul edilen Bütçe Kanunu ile çiftçilere kredi vermesi de sağlanmıştır. Diyarbakır Ziraat Bankası, 1927 yılından itibaren ticari muameleye başlamış ve tek parti dönemi boyunca çiftçilerin önemli bir destekçisi olmuştur.⁴⁶ Bununla birlikte Diyarbakır'da çiftçi ve köylüler bankaya ciddi oranda borçlanmış ve borçlarını uzun bir süre ödeyememiştir. Bunun temel sebepleri arasında ihracat mallarının köylüye kâr bırakmaması, kuraklık nedeniyle üretimin azalması, süne, çekirge ve fare gibi haşerenin üretimi azaltması ve araç kıtlığı nedeniyle nakliyenin pahalı olması ile Suriye ve Irak'ın Türkiye'nin ihraç ürünlerine yüksek gümrük uygulaması yer almaktadır.⁴⁷ Diyarbakır'da bulunan bir diğer banka İş Bankası'dır. İş Bankası'nın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ilk şubesi 1931'de Diyarbakır'da açılmış olup banka, Diyarbakır ve çevre vilayetlerdeki tüccarlara büyük destek sağlamaktaydı. Bankanın Diyarbakır'daki faaliyetleri, Osmanlı Bankası'nın Diyarbakır'daki şubesini kapatmasına neden olmuştur. İş Bankası, mevduat hesaplarını arttırarak emtia ve kambiyo işlerinde tüccar ve çiftçiye büyük destek sağlamıştır.⁴⁸ Şehirdeki bir diğer banka Diyarbakır Bankası Türk Anonim Şirketi veya Diyarbakır İktisat Bankası adıyla bilinen banka olup 1931 yılında⁴⁹ Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali'nin de desteği ile kurulmuştur. Anonim şirketi olarak teşekkül eden banka, "memleketin imranına hizmet etmesi" amacıyla kurulmuştur. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali tarafından 21 Aralık 1931 tarihinde Başvekil İsmet Paşa ve İktisat Vekâleti'ne gönderilen yazıda şirketin, Diyarbakır'ın bir kısım elektrik ve buz

⁴¹ Konyar, *a.g.e.*, s. 105-106.

⁴² BİUM, *İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1943, s. 200.

⁴³ BCA, 030.18.1.2/121.91.9.

⁴⁴ BCA, 030.18.1.2/123.73.17.

⁴⁵ Eti, *a.g.e.*, s. 34; Günkut, *a.g.e.*, s. 153-154.

⁴⁶ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 89-90.

⁴⁷ Konyar, *a.g.e.*, s. 115.

⁴⁸ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 94; Günkut, *a.g.e.*, s. 154.

⁴⁹ BİUM, *İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1941, s. 379.

ihtiyacını karşılamak için faaliyette bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Yetmiş beş bin lira sermaye ile elliden fazla ortak tarafından kurulan banka, ilk olarak şehrin sıhhi ihtiyacını karşılayan modern bir buz fabrikasını işletmiş, ardından elektrik işini de üstlenmiştir. 1936 yılında Belediyenin elektrik santrali işe başlayıncaya kadar şehrin elektrik ihtiyacını karşılamıştır. 1937 yılında hissesinden on bin lira ayırarak hızar ve marangoz fabrikası açmıştır.⁵¹

Diyarbakır'da 1930 yılında Ticaret ve Zahire Borsası kurulmuştur. Diyarbakır vilayetinde tesis olunan Ticaret ve Zahire Borsası için hazırlanan talimatnamenin tatbiki İktisat Vekâleti'nin 12 Ekim 1930 tarihli tezkeresiyle teklif olunmuş ve Bakanlar Kurulu'nun 15 Ekim 1930 tarihli toplantısında kabul edilerek onaylanmıştır.⁵² 1931 yılında 2.700 liralık bütçe ile faaliyete başlayan borsa, 1938 yılında bütçesi yaklaşık 12.000 liraya çıkmıştır. Bilhassa tüccar ve üreticiler mallarını kolay ve emniyetli bir biçimde satmak için Borsayı tercih etmiştir. Borsanın tüccarlar arasındaki itimadı günden güne artmış ve borsa, bölgede önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.⁵³ Ticaret ve Zahire Borsasında üretici ve tüccarların en çok sattığı ürünler arasında buğday, arpa, darı, nohut, pirinç, fasulye, ceviz, badem, yağ, ipek kozası, yün, deri, kıl ve ceviz yer almaktaydı.⁵⁴

Tek parti döneminde Diyarbakır'daki önemli ticari kuruluşlardan biri de Diyarbakır Ticaret Odası idi. Diyarbakır Ticaret Odası, şehrin ve ülkenin iktisadi durumunu ve piyasa hareketlerini takip ederek ekonomik alanda tüccara rehberlik yapmaktaydı. Oda, ilk olarak 1926 tarihinde Ziraat ve Ticaret Cemiyeti olarak kurulmuş, bir müddet sonra Ticaret Odası ve son olarak Ticaret ve Sanayi Odası adını almıştır. Ticaret Odası, 1932 yılından itibaren Balıkcılarbaşı semtinde kendi binasında hizmet vermeye başlamıştır. Oda, aynı zamanda Diyarbakır'da ticari ve iktisadi vaziyetin ilerlemesi ve tüccarlar arasında "ticari ahlakın kökleşmesi" için faaliyet göstermekteydi.⁵⁵ Ticaret Odası'nın yaptığı çalışmalar neticesinde Diyarbakır'ın ticari, sınaî ve zirai durumu ilerlemiştir. Ayrıca Diyarbakır'ın Doğu ve Güney illeri arasında transit bir vaziyete sahip olması şehre ekonomik manada önemli katkı sağlamıştır. Bu cümleden olarak, Doğu ve Güneydoğu illerinin ticari durumunu görüşmek maksadıyla 1934 yılında Diyarbekir, Elaziz, Mardin, Urfa, Karaköse [Ağrı], Malatya ve Bitlis illerinin ticaret oda başkanları Diyarbakır'da Mıntıka İktisat Kongresi toplantısına katılmış ve bölgenin ekonomisi ile ilgili mühim kararlar almıştır. Üç oturum olarak tertip edilen toplantıda, Ankara'da toplanacak Umumi İktisat Kongresi'ne katılmak üzere Diyarbakır milletvekili Zeki Mesut Bey ile Diyarbakır Ziraat Odası başkanı Adil Bey seçilmiştir. Diyarbakır Mıntıka İktisat Kongresi'nde Diyarbakır'da bir şeker fabrikasının kurulması, badem, ceviz ve kitre ihracına izin verilmesi ve üç yıldan beri Urfa ve Mardin gümrüklerinde bekletilen 3000 balya kadar malın ithaline izin verilmesi gibi kararlar alınmıştır.⁵⁶ 1949 yılında Ticaret ve Sanayi Odası 16.573

⁵⁰ BCA, 030.10/69.455.12.

⁵¹ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 94.

⁵² BCA, 030.18.1.2/14.67.17.

⁵³ 1931-1938 yılları arasında Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nda muamele gören mahsulât istatistikleri için bkz. *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 85-88.

⁵⁴ Bkz. *Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır*, s. 86-88.

⁵⁵ Konyar, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁵⁶ *Akşam*, 18 Haziran 1934.

liralık bir bütçeye sahip olup beş memur ile faaliyet göstermekteydi. Aynı yıl odaya 1540 esnaf ve tüccar kayıtlıydı. Oda, ülke içi ve dışına canlı hayvan, yapak, yağ, hububat, bakliyat, çeltik, deri, mazi, kitre, badem ve ceviziçi ihraç etmekteydi.⁵⁷

SONUÇ

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de, geniş tarım arazisi, hayvancılığa müsait arazi yapısı ve iklim şartlarıyla Diyarbakır, Anadolu'nun en büyük tarım ve hayvancılık merkezlerinden biridir. Tek parti dönemi tarım ve hayvancılık istatistikleri, Diyarbakır'da nüfusun büyük bir kısmının tarım ve hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir. Vilayetin kuzey ilçeleri olan Hani, Lice, Kulp ve Silvan'da hayvancılık oldukça yaygındı. Şehirde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra kümes hayvancılığı ve küçük ölçekte arıcılık yapılmaktaydı. Diyarbakır'da hayvancılığın yaygın olması vilayetten Bağdat, Musul, Halep ve Şam gibi Ortadoğu şehirlerine canlı hayvan, et, süt, yağ ve deri ihracatının da yapılmasına imkân tanıyordu. Diyarbakır'da mühim istihdam alanlarından biri de ipek böcekçiliğiydi. Ancak, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren ipekçilikle uğraşan gayrimüslim nüfusun azalması, dutlukların tahrip edilerek sebze-meyve bahçelerine dönüştürülmesi, tek parti döneminde sıklıkla kuraklığın yaşanması, böceklerde muhtelif hastalıkların zuhur etmesi, doğal ipeğin suni ipekle rekabet edememesi, ipek böcekçiliği ile uğraşan çiftçilerin "layıkıyla himaye edilmemesi ve teşvikten mahrum olmaları" sebebiyle ipekçilik eski önemini yitirmiştir. Tek parti iktidarının sona erdiği 1950 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır'da ipek böcekçiliği ve ipekçilik bitme noktasına gelmiştir. İpek böcekçiliğinin yanı sıra Diyarbakır, aynı zamanda mühim bir bağcılık merkeziydi. Bu nedenle Diyarbakır'da devletin açmış olduğu ilk fabrika İnhisarlar [Tekel] İdaresi'ne bağlı Müskirat [İçki] ve Soma [Rakı] Fabrikası olmuştur. Fabrikada üretilen Diyarbakır ve Ruh rakısı bölgenin içki ihtiyacını karşılamaktaydı.

Tek partili yıllarda Diyarbakır'da demircilik, bakırcılık, marangozluk, kuyumculuk, taşçılık, testicilik, oymacılık, değirmencilik, debbağcılık ve boyacılık gibi küçük sanayi kolları ile ipekçilik, mantıncılık, kilimcilik, poşuculuk ve bezcilik gibi el tezgâhları yaygındı. Vilayette tuğla, kiremit, un, içki ve buz fabrikaları ile çok sayıda atölye mevcuttu. Bunun dışında çiftçi ve tüccarlara destek sağlamak için şehirde Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, İş Bankası, Diyarbakır İktisat Bankası ile Diyarbakır Ticaret ve Zahir Borsası mevcuttu. Kuşkusuz tüm bu kuruluşlar, vilayette canlı bir ticaret hayatının göstergeleridir. Kısacası Diyarbakır, doğu ve güney illerinin transit merkezi olması, Suriye, Irak ve İran'la coğrafi yakınlığının olması, başta Mersin, İzmir ve İstanbul olmak üzere diğer önemli ticaret merkezleriyle ticari münasebetinin bulunması hasebiyle canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur. Ayrıca 1935 yılında demiryolu hattının Diyarbakır'a varması vilayet ve bölgede ticaret hacminin artmasını sağlamıştır. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra tek parti döneminde bölgedeki halkın bir kısmının Batı vilayetlerine göçürülmesi, sıklıkla asayiş olaylarının cereyan etmesi, vilayetteki radikal asayiş uygulamaları, vilayette kuraklığın sıklıkla yaşanması ve en nihayetinde II. Dünya Savaşı Diyarbakır'daki iktisadi hayatı olumsuz etkilemiştir. 1940'lı yılların ortalarından itibaren II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, Türkiye'nin çok partili hayata geçmesiyle başlayan görece demokratikleşme ortamı

⁵⁷ Beğenç, a.g.e., s. 27.

ve devletin ekonomiyi canlandırma politikaları Diyarbakır'da iktisadi hayatın yeniden canlanmasını beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030.01/76.479.6.

BCA, 030.18.1.2/14.68.3.

BCA, 030.18.1.2/121.91.9.

BCA, 030.18.1.2/123.73.17.

BCA, 030.10/69.455.12.

BCA, 030.18.1.2/14.67.17.

Resmi Yayınlar ve İstatistikler

Ayın Tarihi, Mayıs 1950.

BİGD, *Sanayi İstatistikleri 1936-1941*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1945.

BDİE, *Sanayi Sayımı 1927*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1969.

BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1936-1941*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1945.

BİUM, *Sanayi İstatistikleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1933*, Köyhocas Basımevi, Ankara, 1936.

BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1933*, Köyhocas Basımevi, Ankara, 1936.

BİUM, *Sanayi İstatistikleri 1932-1935*, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara, 1937.

BİUM, *Tarım İstatistikleri 1934-1937*, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.

BİUM, *İstatistik Yıllığı 1939-1940*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1941.

BİUM, *İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1943.

TCBİUM, *İstatistik Yıllığı 1929*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

TCBİUM, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. I, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929.

Gazeteler

Akşam, 18 Haziran 1934.

Diyarbakır, 9 Birinci Teşrin [Ekim] 1942.

Telif Eserler

Beğenç, Cahit, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Basımevi, Ankara, 1949.

Çağlayan, Ercan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012.

—, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1938.

Eti, Usman, *Diyarbakır*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1937.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

Güncüt, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1938.

Kayra, Cahit, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü: 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, c. I, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.

Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları [Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne]*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

Konyar, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Özer, M. Halis, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923-1935)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, (Yıl: 2012), ss. 142-161.

Tahir Ögüt & Çiğdem Çadırıcı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, *Akademik Bakış*, C. 7, S. 13 (Kış 2013), ss. 141-170.

Yazarı Bilinmiyor, “Diyarbakır İçki Fabrikası”, *Turizm Mecmuası*, Diyarbakır Sayısı, c. 6, S. 11/20, Ankara, 1962.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.